

# A szappantartó, a panel patent és az LTP

N. Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2008. 172 oldal.

Egy utcai bódé, egy benne található pattogatottkukorica-készítő gép, egy elemes panellakótelep-építőjáték, egy kád alakú szappantartó, egy csomag panel patent. A Frazon Zsófia által gyűjtött és a Néprajzi Múzeum kortárs gyűjteményében elhelyezett tárgyak látszólag teljesen függetlenek egymástól, de Frazon értelmezésében közös kulturális diskurzusba kerülnek a magyarországi lakótelepi életmód töredékeiként. A kiragadott tárgyak heterogén jellegükkel jól illusztrálják az N. Kovács Tímea által szerkesztett *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai* című tanulmánykötetet. A 2006-os tanév tavaszi szemeszterében a Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének azonos címmel megrendezett előadásorozatán alapuló kötet, a címegezés ellenére tartalmában és célkitűzéseiben is különbözik az egyetemi kurzustól. Míg utóbbi a modernitás laboratóriumaiaként a lakótelepek mellett a gyárakat is tárgyalta, addig a könyv már csak a mostanában a városszociológiai szakirodalom erőterébe került lakótelepekre fókuszál.

Az elmúlt pár évben több monográfia és tanulmánykötet is foglalkozott az iparosodó modern városok, illetve szűkebb értelemben a szocialista városépítéssel legfőbb produktumával, a lakóteleppel, valamint annak 21. századi „metamorfózisával”, a lakóparkkal.<sup>1</sup> A téma iránti felerősödött érdeklődést jelzi az is, hogy az *Urbs* 2009-es számában Szívós Erika áttekintő tanulmányt közölt a hasonló témájú könyvekről. Míg a Szívós által is tárgyalt munkák inkább a lakótelep-jelenség társadalomtörténeti kontextusba helyezésével foglalkoznak, illetve a telep-szerű építkezés múltjával, valamint legújabb kori megfelelőivel, a lakóparkokkal, addig a pécsi szerkesztésű kötet sokkal szélesebb diszciplináris keretben, a lakótelep művészi reprezentációit is hangsúlyozva reflektál a problémára. Az egyetemi előadásorozat előadóival nagyrészt megegyező szerzői gárdától olvashatunk különböző városok lakótelep-építkezéseihez kapcsolódó esettanulmányokat, az oral history eszköztárát felhasználó gender-szempon-tú értekezést, több filmelem-zést és a lakótelep művészeti alkotásá alakulását bemutató írást.

<sup>1</sup> Cséfalvy Zoltán 2008: *Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa*. Gondolat Kiadó, Budapest; Csizmady Adrienne 2003: *A lakótelep*. Gondolat Kiadó, Budapest; Csizmady Adrienne 2008: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest; Ferkaei András 2005: *Lakótelepek*. Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatala, Budapest; Körner Zsuzsa 2004: *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon, 1850–1945*. Terc Kiadó, Budapest; Preisch Gábor 1998: *Budapest városépítészete 1945–1990. Tanulmányok*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest; Umbrai Laura 2008: *A szociális kislakásépítés története Budapesten, 1870–1948*. Napvilág Kiadó, Budapest.

A tanulmánykötet N. Kovács Tímea bevezetőjével kezdődik, amelyből kiderül, hogy a vállalkozás célja egy sztereotípiáktól mentesebb, árnyaltabb kép festése a köztudatban gyakran a modern város sivárságát, monotonitását, embertelenségét megtestesítő lakótelepekről. Ebben segít az interdiszciplinaritás, a különböző korokból és terekből vett példák, illetve a lakótelep metaforává, művészi reprezentációvá válásának sokrétű értelmezése. A bevezető tanulmány végén elhangzó kérdésre azonban, hogy miként érdemes bánni a modernitás *emlékműveiként* interpretált épületekkel, vajon megőrzésre vagy pusztulásra ítélessenek-e, a könyv, véleményem szerint – talán épp szerzteágazó témája és megközelítésmódja miatt – nem tud igazán választ adni.

A kötet első felében inkább a lakótelepek keletkezésének első, rendhagyó vagy éppen a szocialista városmodell számára tipikus eseteiről olvashatunk. Kerékgyártó Béla, aki a Műszaki Egyetem Filozófia és Tudománytörténet Tanszékének docense és többek között építészettörténettel, építészet és nyilvánosság viszonyával, valamint Berlin urbanisztikai változásaival foglalkozik, írásában a lakótelep eszméjének kiformalódását vizsgálja. Tanulmányában, amely összefoglalóként is szerepelhetne egy várostörténeti vagy városépítészeti tankönyvben, koherens kép rajzolódik ki a „totális érvényesség” nevében létrehozott lakóhelytípusról. A korai utópisták falanszterelképzeléseitől és a 19. században épült munkáskolóniáktól kezdve a 20. század eleji szociálreformer elképzelések, legfőképpen a Le Corbusier (például a *Vers une architecture* című munkája) révén az 1920-as években általánossá vált holland és német telepépítésekig Kerékgyártó az „új építészet” meghatározó állomásait követi végig. Míg az 1920-as évektől egyre nagyobb hatást kiváltó új lakásforma ideológiai háttere Franciaországban született – Le Corbusier „függőleges városa”, vagyis a marseille-i La Cité Radieuse<sup>2</sup> máig kitüntetett figyelmet élvez az urbanisták körében –, addig, Kerékgyártó szerint, a lakótelep-építés laboratóriumává inkább Berlin vált. A szerző által sokat kutatott, jól ismert város jó esettanulmány lehet tehát a várospolitika, a világháború utáni nehéz gazdasági helyzet adta beruházási lehetőségek és a korabeli építészetelmélet között húzódó erőviszonyok ábrázolására.

Havasréti József, a lakótelep-narratívában kivételnek számító nagykanizsai MAORT-telepről (Magyar–Amerikai Olaj Rt.) szóló írásában a jelenség „luxus” válfajának történetét írja meg. Havasréti, aki az eredeti előadássorozatnak helyet adó tanszék docense, ezzel az írással kis kitérőt tesz általános vizsgálódásai, az alternatív nyilvánosság, az avantgarde és neoavantgarde kultúra kutatása mellől. A témaválasztás elsöre szokatlan: az olvasó csodálkozhat, hogy mit keresnek a tágas, villaszerűen kialakított, népszerű építészeti (szecessziós, „Kozma-barokkos”) stílusjegyeket viselő házak a lakótelepek sorában, de a szerző finom közéletésében a „mikrovilágok” „laboratóriumi jellege” és „glokális” karaktere igazolják a téma helyét a kötetben. A nagykanizsai villanegyed ugyanis, jóllehet nem munkások, hanem magasabb rangú tisztviselők számára épült, ugyanúgy példája

<sup>2</sup> <http://www.galinsky.com/buildings/marseille/> (Utolsó letöltés: 2010. június 30.)

a felülről tervezett lakóhelytervezésnek, mint az N. Kovács Tímea által bemutatott pécsi Uránváros.

N. Kovács szakavatott ismerője az új-mecsekaljai városrésznek, két szerzőtársával egy külön könyvet<sup>3</sup> is szentelt a szocialista városépítészeti eszmények eme jellegzetes példájának. Az Uránváros története, többek között Michel de Certeau nyomán, „kulturális szöveggént” jelenik meg N. Kovács tanulmányában, aki a pécsi városnegyed példának használja ahhoz, hogy a politika, a történelmi emlékezet és a szimbolikus hatalom városi építészetben megvalósuló elképzeléseit ismertesse. Ahogy tehát „olvassuk” Új-Mecsekalját, úgy ismerjük meg az egyedülálló, kissé már szürreális keletkezéstörténetet, amely a szerző szerint a szocialista modernitás mítoszának tökéletes létrejöttét képviseli. A földönkívülieknek nézett, valójában ércek után kutató oroszok, a pályakezdő építész, Dénesi Ödön felemás szerepe, az emlékezetes nap, amikor az Uránváros első házainak átadására sor került (1956. október 23-án!), a kultikus helyszínek (a Mecsek áruház és a büféjében vásárolható Pepsi kóla) mind szórakoztató és plasztikus elemei a szövegnek, egyben személyes közelségbe hozzák a fél évszázaddal ezelőtti lakótelep- és városrész-építést. A személyességhez és a könnyebb megismerhetőséghez hozzájárulnak még az építészekkel, illetve az egykori vagy mai uránvárosiakkal készített interjúk idézett részletei, valamint a pontos és informatív képanyag. A cikk napjainkban különleges aktualitást is nyer: minthogy a Pécs 2010 Európa Kulturális Fővárosa projekt egyik legfontosabb fejlesztése éppen Uránváros közttereinek megújítását, központjának átalakítását tűzte ki célul, a történelmi narratíva megismerése újabb szempontokat adhat a frissen átadott uránvárosi terek vizsgálatához.

Bár a kötet nem tagolódik látványosan külön részekre, az általam első részként említett, inkább történelmi irányultságú elemzéseket tartalmazó egységben markánsan új hangot képvisel Frazon Zsófia etnográfiai megközelítésű írása. Frazon, akít a Néprajzi Múzeum munkatársaként, illetve a MaDok program<sup>4</sup> felelőseként régóta foglalkoztat a kortárs (városi) kultúra néprajzi, illetve múzeumi interpretációja, a lakótelepek témaköréhez is a jellegzetes lakótelepi tárgyakon, illetve magán a panelfalon keresztül közelít. A részben banális, részben művészeti alkotásnak is számító tárgyak apropóján véghezvitt gondolatkíséret annak a kérdésnek a feltevése, hogy vajon létezik-e ma Magyarországon lakótelepi kultúra. A szerző válasza végül inkább nemleges. Az általa, illetve a mellékletként olvasható beszámolókból értelmezett és bemutatott tárgyak túl esetlegesek, Frazon szerint nem alkotnak egységes jelentésmezőt. A „tárgyak” közül számomra különösen izgalmas A. Király András képzőművésznek a Gazdagréti lakótelepen

<sup>3</sup> Halling, Axel – N. Kovács Tímea – Tirri, Lidia 2008: *A legmodernebb lakótelep – Élettörténetek a pécsi Uránvárosból*. Kijárat Kiadó, Budapest.

<sup>4</sup> A 2005 óta országos hálózatként, intézményi együttműködések és közös kutatások révén működő MaDok-program a kortárs tárgyi világ megőrzését és a jelenkori múzeumi dokumentációt tűzte ki célul. A program része egy folyamatosan bővülő adatbázis, valamint kiadványok megjelenítése, kiállítások, szakmai napok, közös fórumok szervezése; lásd <http://www.neprajz.hu/tartalom.php?menu2=68>. (Utolsó letöltés: 2010. június 30.)

található épületgrafikája, az *LTP*, amely bár önmagában is érdekes, egyben rámutat a kötet egyik hiányosságára, a lakótelep-rehabilitáció témakörének mellőzésére is. A Képzőművészeti Egyetem Képprofika Tanszékén 2005-ben diplomamunkaként készült köztéri kiállítás ugyanis finoman reflektál az évtizedek alatt elhanyagolódó, lerobbanó paneltömegek átalakításának, újraértelmezésének lehetőségére. Izgalmas lett volna tehát egy olyan írást (esetleg esettanulmányt) is beválasztani a kötetbe, amely az utóbbi évek gyakran felmerülő posztszocialista városi diskurzusát, a panel lakókörnyezetek regenerációját tárgyalja. Mivel a téma a 2000-es évek eleje óta különböző kutatásokat,<sup>5</sup> szakmai vitákat generált, véleményem szerint fontos pontja lett volna a tanulmánykötetnek egy, a panel-rehabilitációval kapcsolatban kialakult diskurzusokat összefoglaló szöveg. A Király munkája természetesen nem egyedülálló a lakótelepen megjelenő képzőművészeti alkotások sorában; a panelházat „feldíszít” műalkotások, azon kívül, hogy kritikusan reflektálnak a panellakók mindennapjaira és ezzel interaktív játékteret hoznak létre városlakók és kortárs művészet között, a lakótelep ingatlanpiaci helyzetét is kedvezően befolyásolják.<sup>6</sup> A panelrekonstrukció szociológiai és kulturális következményei, a lakótelep világának a kortárs művészeti vagy kultúratudományi diskurzusba való behelyezése mindenesetre olyan kiemelkedő témának tetszik, amelyet kár kihagyni egy hasonló vállalású könyvből.

A következő tanulmányokban az épített környezetről áttevődik a hangsúly a lakótelepek lakóira. Két írás a kérdéses várostípus devianciájával foglalkozik, a lecsúszott vagy izolálódott társadalmi csoportokkal kapcsolatos szempontokat tárgyalja, két másik szöveg pedig a lakótelepek filmes ábrázolását elemzi a magyar filmművészet szocialista, illetve szociografikus-dokumentarista vonulatán keresztül.

A Kádár-korszak mindennapjaival és a szocializmus „huligánjaival”, ifjúsági kultúrájával foglalkozó Horváth Sándor<sup>7</sup> ebben a kötetben arról a folytonosságról írt tanulmányt, amit a nyomortelepeken és a helyükre épülő lakótelepeken egyaránt jelen levő társadalmi problémák rajzolnak ki. Példaként a Mária Valéria-telepet, majd az annak helyére épített József Attila-lakótelepet elemzi. A nagyvárosi szegénységhez, bűnözéshez és devianciához kapcsolódó diskurzust Horváth szemléletesen illusztrálja a '60-as évekbeli, Szamos Rudolf-féle szociografikus, a '70-es évek elejét leíró Konrád–Szelényi szerzőpáros nevével fémjelzett városzociológiai, valamint a '80-as években újjáéledő, főképp Kőbányai János

<sup>5</sup> [http://archivum.epiteszforum.hu/muhely\\_utopia/panelrehab.pdf](http://archivum.epiteszforum.hu/muhely_utopia/panelrehab.pdf),  
<http://www.urbanisztika.bme.hu/segedlet/tanulmany-panel1.pdf>,  
[http://archivum.epiteszforum.hu/holmi\\_detailed.php?mhmid=4037](http://archivum.epiteszforum.hu/holmi_detailed.php?mhmid=4037). (Utolsó letöltés: 2010. június 30.)

<sup>6</sup> Szalay Rita: Hoppá! Bármikor eladható a gazdagréti panel, a sasadi ház! Nem hasad Sasad. ingatlanmagazin.com. 2009. 06. 16. ([http://www.ingatlanmagazin.com/9636/Hoppa\\_Barmikor\\_eladható\\_a\\_gazdagreti\\_panel\\_a\\_sasadi\\_haz](http://www.ingatlanmagazin.com/9636/Hoppa_Barmikor_eladható_a_gazdagreti_panel_a_sasadi_haz)). (Utolsó letöltés: 2010. június 30.)

<sup>7</sup> Vö. Horváth Sándor (szerk.) 2008: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest; Horváth Sándor 2009: *Kádár gyermekei*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest.

által művelt szociográfiai irodalom párhuzamaival. Hiába épül épp azért a lakótelep, hogy megszüntesse és felváltsa az elavult, szétrohadt szegénynegyedet, a „labirintusszerű” panelrengetegben továbbélnék a szociális hátrányok. Izgalmas, ahogy Horváth a szocialista beszédmód jellegzetességeit elemzi: a „lumpenproli”, a „csöves” vagy éppen a „kulcsos gyerek” metaforái mögött messzebb mutató, súlyosabb társadalmi kérdések húzódtak meg, a sztereotípiák pedig csak távolítani próbálták a modern nagyváros anomáliáit. Horváth tanulmányában kiemeli a lakótelep „labirintusélményét”, valamint azt, hogy ez a titokzatos, kiismerhetetlen világ hamar művészeti alkotások témájává vált (egyik elsőként éppen Konrád György *A látogató* című 1969-es regényében) – ezzel előrevetítve a kötetben később tárgyalt filmes panelreprezentációkat is.

Tóth Eszter Zsófia a gyesen lévő nők lakótelepi mindennapjairól szóló tanulmányában két különböző forrásanyag alapján dolgozik: írásának első felében egy a *Nők Lapjában* lezajlott 1980-as vitát elemez, majd ezt követően Szomjas György 1985-ös filmjét, a *Falfúrót* vizsgálja. Izgalmas vállalkozásnak tűnik összekapcsolni ennyire más jellegű forrásokat, ám a cikkben nincs szerves kapcsolat az újságcikkek alapján kibontakozó, illetve a film körüli, elsősorban filmkritikusok tollából születő diskurzusok között, ráadásul az arányok is eltolódnak: a sok, jellegzetes és érzékletes idézetet tartalmazó első rész elnyomja az utána következő rövid filmelemzést. A diskurzuselemzésnek ettől függetlenül nagyon fontos szerepe van: Tóth, akit egyéb munkáiban is a Kádár-korszak mikrotörténete, elsősorban női szemszögből írott narratívája érdekel, itt is „gender” szempontból közelít a ’80-as évek lakótelepi világának jellegzetes kérdéseire. A késő kádárizmus diskurzusában már nemcsak a „csövesek” számítottak deviánsnak, hanem a bezártságban, sivárnak és ingerszegénynek ábrázolt világban élő kismamák is, akik sem a hagyományos női szerepeknek, sem a „dolgozó nő” ideáljának nem tudtak megfelelni. A *Nők Lapjában* lezajlott vita alapján ugyanis olyan kép bontakozik ki a gyesen otthonmaradt lakótelepi anyukákról, hogy a hagyományos szomszédági kapcsolatoktól megfosztva, gépesített háztartásukban „feladat nélkül” maradván, számukra egyenes út vezet a „gyes-be-tegség” felé. Ebben az állapotban a társadalmi szerepeikkel hadilábon álló nők vagy a nyugtató tablettákhoz, vagy a „közös sörözéshez” menekülnek, miközben külsőleg elhanyagoltakká válnak.

Ahogy Horváth, úgy Tóth is beemeli vizsgálatába a ’80-as évek „panelfilmjeit”, s ezzel írásaik tulajdonképpen átvezetnek a tanulmánykötet két további munkájához, Vargha Balázs és Gelencsér Gábor filmesztéták szövegeihez. Horváth és Tóth írása alapján úgy tűnik, hogy a hivatalos diskurzus (a lakótelep, a gyes mint szocialista vívmányok) és a valóság (a továbbélő vagy születő társadalmi problémák, elszigetelődés, leszakadás) közötti ellentétet a puhuló diktatúrában már engedélyezett filmek tudták a leginkább ábrázolni. A filmeket mint vizsgálatra érdemes alkotásokat Tóth külön ki is emeli egy lábjegyzetben, felsorolva néhány további „lakótelepi filmet”. Az általa említettek közül a *Két emelet boldogság*, a *Panelkapcsolat* és a *Tésó* című mű Gelencsér Gábor munkájában is előkerül.

Gelencsér Panelkapcsolatok című tanulmánya nagyon pontosan és érzékenyen definiálja a '70-es és '80-as évek politikai helyzetének, a „paternalista elnyomásnak”, a „társadalmi cselekvés formálissá tételének” a lakótelepi térben való filmes ábrázolását. Mi is fejezte volna ki jobban a beszűkült életteret, a roszszul vagy egyáltalán nem funkcionáló gazdaságot, a személyes sorsok perspektívátlanágát, mint a 2,7 méter belmagasságú szűkös lakások és a beljükhöz szorított „panel népe”? A rendszerváltás előtti dokumentarista-szociografikus filmek (Bódy Gábor és Tarr Béla korai munkái), valamint a groteszk hangvételtől vígjátékok (a *Falfűró* vagy Bacsó Péter '70-es évekbeli művei) ugyan különböző mélységekben dolgozzák fel a jellegzetes városi térben zajló konfliktusokat, de bizonyos mértékig mind a korabeli „magyar valóság” egyik legszimbolikusabb szegmenséről szólnak. Érdekes kitérő a tanulmány végén a 2000-es évek filmjeiben megjelenő „retró” lakótelep: a *Friss levegőben* és a *Fehér tenyérben* a panelkörnyezet már a történelmi múlt díszleteként bukkan fel, nem önmagában, hanem mint térbeli keret válik fontossá.

Vargha Balázs történész – akinek egyéb kutatásai szintén az '50-es, '60-as évek filmre vonatkozó kultúrpolitikájára irányulnak – a kötetben található írásában is az eggyel korábbi korszakot ragadja meg. A Sztálinvárost „alapító mítosz-ként” interpretáló 1953-as Keleti Márton-film, a *Kiskrajcár* azért érdekes, mert a többi vizsgált játékfilmmel ellentétben ez nem a Budapest városstruktúrájába nehezen, szervesen illeszkedő panelvalóságra reflektál, hanem egy *par excellence* szocialista város születéstörténetére. A Vargha szerint szocialista realista *Kiskrajcár* nem a lehangoló, elidegenítő lakótelepi hangulat kritikája, hanem a „termelés, a nevelődés, a kollektív boldogulástörténet” egy érdekes példája.

Egy sok közös témát tartalmazó, de mégis széttartó, heterogén kötet végén szükséges lett volna egy szintetizáló írás, amely határozott keretbe helyezte volna a tanulmányokat. Ezt a szerepet sajnálatos módon nem tölti be a kötet utolsó írása, Niedermüller Péter „A modern város metamorfózisai” című tanulmánya, amely bár fontos összefoglalása a modernitás városra gyakorolt hatásainak, jellegzetes tematikáinak, mégis olyan, mintha nem ebbe a könyvbe íródott volna. Ahelyett, hogy a lakótelepeket helyezné el a városi térről szóló diskurzusban, sokkal szélesebb keretben mozog: a társadalmi polarizáció, a Manuel Castells-féle *dual city*, a Sharon Zukin-féle szimbolikus gazdaság, a dzsentrifkáció vagy az *urban underclass* fogalmaival foglalkozik. Írása végeredményben a lakóhelyi szegregáció és a társadalmi kirekesztettség közötti kapcsolat vizsgálatára vállalkozik a 19. századtól a posztmodern jelenig, aminek természetesen szerves része a lakótelep, ám Niedermüllernél mintha a kötet témája csak egy apró példa lenne a sok közül.

Az izgalmas és fontos írásokat tartalmazó, szépen kivitelezett, bőséges fotóanyaggal rendelkező *Lakótelepek* című kötet a végére érve kissé lezáratlannak hat: az esettanulmányok esetlegessé válnak, mert – azon kívül, hogy (részben) egy egyetemi előadássorozat részei voltak – nem rajzolnak ki egy tudatos szerkesztői koncepciót, egy pontosan definiált elméleti keretet, amelybe valamennyien

illeszkedhetnének. A kötet, minden erénye ellenére, kevesebbet ad, mint elsőre tűnik: nem dolgoz fel részletesebben egyetlen, a lakótelep-tematikából kiragadott konkrét kérdést sem (tehát nincs szó a panelrehabilitáció lehetőségeiről, a lakótelepek kortárs művészeti és kulturális újraértelmezéséről, valamint semmilyen külföldi, más posztszocialista városban fellelhető példával való összehasonlításról), és nem fejt ki a „modernitás laboratóriumai” metaforát sem. Mozaikszerűek maradnak a képek: „...kitárta a Papa az ajtót: jaj, de gyönyörű volt minden!” (N. Kovács 77) versus „Ki tudja, ki találta ki, hogy így is lehet élni: az egymásra rakott »nyúlketrecekben«” (Tóth 101). Bár arra nem ad koherens választ a könyv, hogy megőrizni vagy lerombolni kellene-e a lakótelepeket, azt mindenképpen megerősíti, hogy a kollektív emlékezet *megőrzi* őket, ugyanakkor az itt közölt tanulmányok számos mítosz *lerombolásához* is hozzájárulnak.

*György Eszter*